

Végszám és nyitány

Nagy Imre temetése és az állambiztonság

1. A csepp és a tenger: egy megkésett kegyeleti aktus, mely egy rendszer egészének az újraértékelését generálta

1956 regényét a mérvadó feldolgozások 1945-tel indítják. Címbeli történetünk „nagy elbeszélését” – az előbbihez hasonlóan – legkésőbb 1956-tal kellene kezdeni.¹ Nagy Imre sorsa a torkolattűzek villanásával-dörgésével pirkadó vasárnap hajnalon – 1956. november 4-én – megpecsételődött. Onnantól kezdve csak idő kérdése volt, hogy mikor is ácsoltatik meg a bitó neki magának és sorstársainak. A nagyhatalmi megszállás gerjesztette revánsindulat, a rendszerösszeomlás sokkját kompenzálni igyekvő párt-hübrisz, az intézményes megtorlás álarca mögé búvó személyes bosszúvágy, valamint az ún. aktuálpolitikai taktikázások egymásba gabalyodása miatt még húsz hónapnyi fogolylét adatott neki. Éppen annyi, amennyi ideig korábban – a Sztálin halála utáni „olvadás” idején – Magyarország miniszterelnöke lehetett. A kivégzésről tudósító 1958. júniusi sajtóközlemény után, közel harminc éven át, az emléket is igyekeztek kiiktatni a közbeszédéből (sorstársaiéval egyetemben). Akiről – amiről – nem beszélünk, az nincs, nem is volt..

Fentiek tudatában – ám részletező felidézésük mellőzésével – közelítünk történetünkhöz, azt 1985 tájékaról indítva. Azért innét, mert az 1956 után restaurált majd konszolidált magyarországi államszocializmus ekkoriban kezdett egyre nyilvánvalóbban működési válságba kerülni. Olyannyira, hogy az egyeduralgató MSZMP esedékes – a számmisztika szerint is szerencsétlen – XIII. kongresszusa képtelen volt épkezláb válságkezelési programmal előállni. Az aktuálpolitikai historizálás legbanálisabb fordulatával, „elért eredményeink megőrzésének” kívánalmával tudott csak előrukkolni a pártvezetés, ám ez is megvalósíthatatlannak bizonyult. Aligha véletlen, hogy a kortársak némelyike azon nyomban „katasztrófakongresszusnak” aposztrofálta az országirányításra magukat felkentnek tudók seregszemléjét. (Az ominózus formula emlékeimben elsőül Kéri Lászlóhoz kötődik.) A hogyan tovább kérdésében nyilvánvalóvá váló kompetenciavesztés indította a korabeli másképp gondolkodók egy részét arra, hogy 1985 júniusának közepén – a Nagy Imre és társai ellen hozott ítéletek és azok végrehajtása évfordulóján – a „monori tanácskozásnak” elkeresztelt illegális fórumon diagnosztizálják a gazdaságon immár túlnövő politikai és társadalmi válság összetevőit.²

1986, a forradalom harmincadik évfordulója – emlékezetpolitikai szempontból – már konfliktusosabb év volt. A demokratikus ellenzék ekkoriban szerveztette 1956-ot a kádári rendszer egészének kritikai újragondolásába.³ 1956 októberéről szamizdatok sora jelent meg, és külföldön több állásfoglalás, rendezvény aktivizálta azok memóriáját is, akik ezt továbbra is feledni-feledtetni kívánták. A titkosszolgálat fürkésző tekintete közepette bár, de itthon is megtartható volt egy konferencia az ún. második nyilvánosságban (Eörsi István lakásán). Itt túlélő kortársak néhány reprezentánsának emlékeztetése mellett az addig „fővárosi pártellenzék-értelmiség” központú forradalomképlet hangsúlyosan egészült ki a munkástanácsok szerepének érdemi méltatásával.⁴

1987 júniusában az 1848-as mártír miniszterelnök budapesti emlékhelyét félszáz ellenzéki demonstráló „Batthyány–Nagy Imre emlékmécsessé” nevezte át, s Nagy Imre özvegyének levelén kívül szamizdat röplapok is a volt miniszterelnök rehabilitálását követelték. Október folyamán a Műgyetem kertjének „nyilvános” rendezvényén túlmenően is több magántársasági összejövetelen emlékeztek 1956-ra.

1988 tavaszán megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB). A kivégzések 30. évfordulóján felhívást adtak közre, rehabilitálást és emberhez méltó eltemetést szorgalmazva. Ezzel egy időben a párizsi Pére-Lachaise temetőben installáltak egy szimbolikus sírt Nagy Imre és vértanútársai emlékének.

1989-be fordulva a rehabilitálás-temetés ügye már a nyilvános közbeszédben is tematizálódott. Az egymást szaporán követő ötletekhez szinte egyidejűleg társult többféle mellék- vagy zsákutcába térítő machináció, illetve – ha kitérni nem lehet – „mi a teendő” hezitálás. A hogyan tovább kérdésében egyfelől az addig hivatalos „ellenforradalom” év eleji „népfelkelés” formulára való becserélése adott indító lökést. Ehhez társult a 301-es parcellában a korpuszmaradványok exhumálásának megindulása, végül pedig az, hogy az időközben „kerekasztal” köré tömörült ellenzéki szervezetek mellett májustól már a bomlás irányába platformosodó MSZMP reformszárnya is ezt szorgalmazta. Az erjedés mindenesetre alig szétválaszthatóan gabalyította egybe magának 1956-nak az újraértékelését, a megtorlás során meghurcolt vagy mártírrá lett áldozatok rehabilitálását, s mivel ezek az államszocializmus kádári rendszerének a fundamentumait érintették, a végtisztesség megadása aligha volt úgy elkülöníthető, hogy az „csak” temetési szertartássá redukálódjék. A megkésett kegyeleti aktusban több évtizednyi história eltérő idősíkjai csúsznak össze. Egymással diametrálisan szemben álló politikai felfogások, akaratérvényesítések és elvárások feszülnek egymásnak, miközben a felidézhető, megragadható történések háttérben pró és kontra megélt egyedi sorsok százezrei maradnak reflektálatlanul.

A temetésbe torkolló – csak hívószavakban érintett – fejleményeket politika- és emlékeztörténeti közelítésben már többen feltárták-leírták.⁵ Ezeket tudottnak tekintve mellőzöm s a történetek egyik mellékszálát idézem fel: az ancien régime-et végórájáig szolgáló kommunista titkosszolgálatok e napra vonatkozó ténykedését. Egy előreláthatóan nagyszabású – végsőleg politikai – rendezvény aligha képzelhető el valamifajta rendészeti segédlet nélkül. Am ennek a közönségre nyitott színpadrészéhez képest érdemel figyelmet az állambiztonság rejtőzködő, kulisszák mögötti ügybuzgalma. Az majd csak a felidézés végére derül ki – ha egyáltalán –, hogy mi is volt a titkosszolgálat szerepe ennek dramaturgiájában: statisztá, zsinórpadlás-kezelő, sűgő, kellékes, konzulens, rendezőasszisztens vagy éppen rangrejtett gyártásvezető.

2. Az állambiztonság „közreműködése”

A Belügyminisztérium (BM) állambiztonsági miniszterhelyettese, Pallagi Ferenc rendőr vezérőrnagy a temetés előtt tíz nappal elrendelte, hogy „1989. június 15-én, 16-án a Nagy Imre temetés időszakában a BRFK ÁB szervnek készülségi szolgálatot kell felállítani”.⁶ Azaz hogy a rendkívüli eseményről azonnal, egyébként kettő-, illetve háromóránként kell információs jelentést küldeniük a BM állambiztonsági miniszterhelyettese titkárságának. Ezt az „éles terepen” megrendezett hadijátékot többhetes csendes, ám annál intenzívebb betanulási-rákészülési próbafolyamat előzte meg úgy, hogy a szereplőket és a részt vevő sokaságot korántsem csupán egy rendező instruálta.

A BM ez alkalomra létrehozott Állambiztonsági Operatív Bizottsága 1989. május 9-i első ülésén rögzítettek szerint a Nagy Imre temetés helyszínét és az aktus jellegét illetően a szervezők körében sincs teljes egyetértés.⁷ A TIB és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) a Hősök terét szemelte ki erre, míg a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) a Kossuth téri megrendezés mellett kardoskodott. Ugyancsak különbözött kezdetben az aktus jellege, koreográfiája: az ellenzéki pártok – megfelelő létszámú jelenlévő esetén – a kormány lemondásának követeléséig elmenő tömegdemonstrációt fontolgattak, míg a kormány kegyeleti rendezvényt tartott kívánatosnak, s erre hajlottak az eltemetendőkhöz tartozói, valamint a TIB is. Aligha van csodálkoznivaló azon, hogy az állambiztonsági szervek az utóbbi verzió mellett sorakoztak fel, s ennek megfelelően

dolgozták ki saját intézkedési terveiket. Ennek lényege: a lehető legszélesebb körű információszerzés, arról az állami vezetés tájékoztatása, és a „kegyeleti forgatókönyv” erősítése. *„Ami nem ez[t célozza], azt – beépüléssel, bomlasztással – eltéríteni, korlátozni, akadályozni.”*

Részletesebben: Az USA külügyminisztériumát a fejlemények tompítására, fokozatosságára rávenni „baráti beszélgetéssel”, s ugyanebbe az irányba orientálni Mark Palmert, az USA budapesti nagykövetét. A megkettőzés nem véletlen. A State Department – az összes nyugat-európai államhoz hasonlóan – óvatoskodó, „nem rohanni” állásponton volt, s ezt sugallták kormánynak, ellenzéknek egyaránt, mert kiszámíthatatlannak tartották Moszkva reakcióját.⁸ Mark Palmer nagykövet viszont demonstratívan az ellenzéknek tekintette „magyar partnerének”, és nem az ország akkori kormányosait.

Ugyanezt üzenték az amerikai emigrációból hazakészülő Király Bélának, ám ekkor az európai (párizsi, illetve nyugatnémet) emigráció még nem jött szóba megdolgozandó célcsoportként. Az állambiztonság itthon a Fideszt, az SZDSZ-t és a Republikánus Kört tekintette ekkor *„a legszélsőségesebb elképzelésekkel fellépő szervezeteknek”*.

„Ki kell választani azokat a hálózati személyeket, akik alkalmas pozícióban vannak és az eseményeket az általunk kívánatosnak tartott irányba befolyásolhatják. Részükre részletes, személyre szóló feladattervet és magatartási vonalat kell kidolgozni. Ilyen lehet például a Történelmi Igazságtétel Bizottságban meglévő kapcsolatunk, akin keresztül meg kell kísérelni a hozzátartozók rábírását egy nyilatkozat kiadására. Ebben felszólítanak mindenkit, hogy kegyeleti érzéseiket ne használják fel szélsőséges cselekményekre, provokációkra.” (I/19.)

Az MTV és a Magyar Rádió kezben tarthatóságát evidensnek tekintették. Ugyanakkor *„a független lapoknál meglévő pozícióinkat fel kell használni olyan cikkek megjelentetésére, amelyek azt sugallják, hogy a nemzet érettségének bizonyítéka lesz, ha a június 16-i események rendben zajlanak le”*. (I/19.) Ugyanitt Kopácsi Sándort „megdicsérik” a háta mögött, s a Magyar Nemzetben közreadott „pozitív hangú levelét” megerősítő tévéműsorok sugárzásának a „megszervezését” is feladatnak tekintik.

A politikai filológia szempontjából nem érdektelen a feladatszabó konklúzió sem: *„Mindhárom csoportfőnökség válasszon ki olyan hálózati személyeket, akiken keresztül a kül- és belpolitikai hangulat a kívánatos irányba befolyásolható.”*⁹ Hangoztassák, hogy hazánk jelenlegi vezetése jót akar, pozitív irányú kezdeményezéseket, intézkedéseket tesz, ezért nem lenne jó az, hogy a szélsőséges erők június 16-án, vagy október 23-án kiprovokáljanak egy visszarendeződést.” Sic! (I/20.)

Az utolsó kitétel háromirányú interpretációt kínál. Az egyik történeti: 1956. október 23. kapcsán mindmáig visszatérően fel-felbukkan olyan gondolatmenet, miszerint a diákdemonstráció engedélyezése mögött az húzódozott volna meg, hogy így nyílik alkalom az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa óta – és Rákosi menesztése ellenére – mindinkább defenzívába szoruló MDP-nek a „rendcsinálásra”, s hogy ezt a forgatókönyvet Gerő Ernő (vagy szűkebb környezete) sugallta volna. Visszatérve a most taglalt időkörbe: *„a visszarendeződés kiprovokálása”* formula a titkosszolgálatoknak az 1989-es Operatív Bizottságba delegált tagjait kormányhűnek mutatja, amin az értendő, hogy Németh Miklós második kormánya egyre inkább emancipálódott a korabeli – szintén átalakulóban lévő – pártvezetés alól. Az is tudható, hogy e bizottság működésének kezdetére Németh Miklós már hatástalanította elődje, Grósz Károly „búcsúajándékát”: felfedezte és leszereltette a – Grósz miniszterelnökségének végnapjaiban „bepoloskázott” – kormányfői dolgozószoa lehallgató eszközeit.¹⁰ Azt viszont, hogy ez a „kormánypártiság” csak félszívű taktikai helyezkedés volt, az látszik alátámasztani, hogy az Operatív Bizottság következő, május 18-i ülésén Horváth József csoportfőnök olyan értelmű javaslattal állt elő, hogy a temetés napjára *„a BM, a HM és a Munkásőrség*

egyeztetett tervek alapján – megfelelő karhatalmi erővel – készüljön fel az esetleges szélsőséges cselekmények lokalizálására”. (I/22.) Aligha kell külön részletezni annak fonák voltát, hogy miközben a közvetlen pártirányítás mellett avított, szélsőbalos arculatát őrző – „a Munkásőrség volt, van és lesz!” örökkévalóságát 1989-ben is hirdető – pártmilícia egyre inkább tehertétel lett az előremenekülő „reform-kormány” számára, a belügy és az állambiztonság stallumbirtokosai változatlanul „tejtestvér” pretoriánusokként számítottak rájuk. Harmadrészt, a fennmaradt dokumentumok némelyikéből az olvasható ki, hogy az állambiztonság a temetésre készülés során kettős könyvelést folytatott. „Kifelé” a kormány kívánalmaihoz-törekvéseihez igazodva igyekezett a temetést kegyeleti szertartás kereteibe szorítani. Ezzel egyidejűleg „befelé” egy konfliktuspotenciállal terheltebb verzió eshetőségét sem zárta ki, utóbbira is igyekezett felkészülni. Ha másért nem, hát minden eshetőségre – ahogy ők fogalmazták: „szélsőséges cselekményekre, provokációkra” – számítva, ám tették ezt preventív testületi önvédelemként is.

Az Operatív Bizottság újabb, május 22-i ülésén már azt nyugtázták, hogy Király Béla és Kopácsi Sándor „gyúrása” sikerrel kecsegtet, azok magukévá tették a kegyeleti jelleg elsődlegességét.¹¹ Emellett elkészültek, illetve készülőkben vannak az ehhez igazodó szellemű interjúk, melyek főként a *Reform* c. lapban kapnának helyet, de BM sugallatokra fogadókésznek említik a *Világ*, a *Hiány* és a *Munkás* című újabb fogantatású orgánumokat is. Problémaként jelezték viszont, hogy az előkészítő szervezetek versengése közepette a TIB valamelyest „háttérbe szorult”, s így oda beépült kapcsolatuk, „*Szilárd fedőnevű tmb. [...] lehetőségei csökkentek*” (I/24). Egy Fónay Jenőtől „begyűjtött” információ szerint a POFOSZ számára elfogadható a Hősök terén szervezendő szertartás, a hatkoporsós felravatalozás és az ott egymást váltó tisztelgő díszőrség terve. A POFOSZ ugyanakkor a Kozma utcai börtönnél hirdeti meg tagjainak gyülekezését, s onnét együtt vonulnak a temetőbeli szertartásra. (I/26.)

Egy héttel később, a bizottsági ülés május 29-i jegyzőkönyve szerint már nem csupán az MTI bonni, párizsi, római tudósítójának megfelelő „felkészítését” végezték el, hanem a Szabad Európa Rádiót (SZER) is „megdolgozottnak” tekintették: „*a mi elképzeléseinknek megfelelő műsorokat fog sugározni*”.¹² (I/30.) Elégtétellel summázták, hogy több nyugat-európai partnerpárt nem képviselteti magát a rendezvényen, s ha mégis érkezik onnét valaki, az „magánszemélyként” fog beutazni.¹³ Majdhogynem általánosítva konstatálták, hogy a Nyugat-Európából hazalátogató emigránsok között egyetértés van abban a tekintetben, hogy „*a békés átmenetet biztosítandó, minden konfrontációt el kell kerülni*”. (I/31.) Mindazonáltal a Maglódi úti karhatalmi laktanyába szükségesnek láttak – feltűnést kerülve – „tartalék állományt” összevonni.

Horváth József csoportfőnök egyrészt arról szólt, hogy a helyi emlékező rendezvények azért is engedélyezendők, mert annyival kevesebb lesz a fővárosba érkező sokaság.¹⁴ Másrészt személyekig menő konkrét megbízást várt el mindegyik csoportfőnökségtől, hogy hálózati személyeik igyekezzenek intenzív kapcsolatot tartani diplomata, külföldi tudósító, illetve beutazó emigráns kapcsolataikkal. Külön kitért arra, hogy „*az emigráns szervezetek vezetőinek, illetve az ismertebb emigráns személyiségeknek az ellenőrzését minden operatív erővel és eszközzel meg kell szervezni*”. (I/35.)

Mindezek után a temetés előtt négy nappal, az állambiztonsági Operatív Bizottság soros összejövetelén Horváth József vezérőrnagy majdhogynem kérkedő meglepedettséggel jelentette ki: „*A folyamat a kívánt irányba halad, a helyzet az általunk elképzelték szerint alakul. [...] A temetést megelőző időszakra tervezett operatív intézkedések és célkitűzések realizálódnak tekinthetők.*” (I/48–49.)

Ki kell térjünk a rendezvény „biztosításának” ügyére. A fennmaradt iratok alapján némi differencia érződik a BM központjában az egész kérdést kézben tartó vezető, a III/III-as csoportfőnök, Horváth József, illetve az előkészületeket közelebbről szervező-irányító operatív „terepfőnök”, a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) állambiztonsági

helyettese, Stefán Géza kompetenciájában készült intézkedési tervek, jelentések között. A lényeg az, hogy a Horváth vezérőrnagy felügyelete alatt készült „vezetőszervi” iratok szerint ekkor a hírszerzési (III/I.) és az elhárítási (III/II.) csoportfőnökségnek is az ő keze alá kellett dolgoznia, és ő – mindenki tudja a dolgát jelleggel – mérsékeltebb biztosítási kontingensekkel számolt, ahhoz képest, amit végül is terepre küldtek, illetve készülségbe helyeztek. A BRFK állambiztonsági helyettese, Stefán Géza ezredes által készített vagy jóváhagyott utasításokban – és azok kiegészítéseiben – úgy gyarapodott a temetés napján szolgálatba állítandók köre és létszáma, ahogy az ominózus dátum közeledett. Erre utólag kétféle válasz kínálkozik. Az egyik az, hogy a posztját éppen elfoglaló Stefán Géza „új seprűként” saját szolgálati körén túlmenően igyekezett bizonyítani rátermettségét. Ehhez közvetlen felettese, Konczer István rendőrfőkapitány hivatali támogatására is szüksége volt, mert Stefán szinte a teljes BRFK-t mozgósította, beleértve a bűnügyi nyomozókat, majd egy külön kiegészítésben 650 főnyi közbiztonsági állományt és a közlekedésrendészet 250 fős garnitúráját is. (II/43.) A másik választípp az, hogy a belügy illetékesei mégiscsak nagyobb mértékben tartottak attól, hogy valami ribillió előadódhat, mint az a rendezvény kegyeleti jellegét sulykoló – saját magukat is győzködni igyekvő – fennmaradt iratokból kitűnik.

A Budapesti Rendőr-főkapitányságon június 1-jén készült intézkedési terv két társadalmi réteget tekintett „preventív biztosítás” szempontjából elsődleges fontosságúnak: szoros ellenőrzés alá vontak „minden olyan ÁB különnyilvántartásban szereplő személyt, (skinheadek punkok), akik hajlamosak szélsőséges megnyilvánulásokra”. Rendelkezésre álló operatív kapcsolatokon keresztül hasonló módon kellett gondoskodniuk az „oktatási, tudományos és kulturális objektumok” alkalmazottairól, hogy „mérni tudjuk a várható tömegmozgást, az aktuális közhangulatot”. A kortárs pesti értelmiségiek kollektív önbecsülését – utólag – stimulálhatja, hogy milyen magasra értékelte a néhai titkosszolgálat kockázati tényező mivoltukat.¹⁵ Az egyetemi, főiskolai kollégiumok mindegyikében megerősítették a telefonlehallgatást. Néhány, ekkor különnyilvántartásba vett személy említése csupán annak jelzését szolgálta, hogy velük bővült az addig is jegyzett ellenzékiként lehallgatottak listája. A szolgálati drillben evidenciának számított, hogy a temetésre az emigrációból hazalátogatókat olyan szállodák fogad(hat)ták, ahol – szakzsargon idézve – „az Állambiztonsági Szervek megfelelő operatív pozíciókkal rendelkeznek”. (II/2–4.)

A fedőnéven jelzett újságírók, fotóriporterek, kirendelt orvosok hivatásukon túlmenően kaptak személyre szóló megbízást. A számon tartott alternatív, ellenzéki csoportosulások beépített hálózati személyeitől elvárták a temetésen való részvételt, hogy a kegyeleti jelleg erősítése irányába orientálják környezetüket. A minisztérium és a főváros teljes belső elhárító hivatásos állománya szolgálatra volt berendelve a jelzett napon, míg a számos külhoni magyar szemmel tartására a III/II. több részlege, valamint a logisztikát biztosító személyzet is. (II/8.) Stefán Géza egyik – június 14-ről datált – kiegészítő biztosítási terve szerint ezekhez járult további helyszín-, illetve objektumbiztosítási feladattal a BRFK bűnügyi és közlekedésrendészeti részlegeinek egy közel kétszáz (196) fős kontingense. (II/13.) A BM III. Főcsoportfőnöksége, illetve a BRFK vezényelhető hivatásosainak létszáma is kevésnek bizonyult, ezért minden egyes kerületi kapitányság nyomozói közül is „kölcsonkértek” 3-3 főt e napra. (III/46–49.) Mivel a hálózati személyek helye, mozgása többnyire esetleges volt, kivezényelt állományukból szerveztek – civilbe öltöztetve – ún. álló-figyelő-, illetve portyaszolgálatot a Hősök tere hálószerű átfogása érdekében. (E létszámban nincs benne az ún. védett személyek – MSZMP PB és kormánytagok – biztosítására kirendelt 65 fő.) Bár szövegszerűen sehol nem érintik, meglehetősen egyértelmű „ráutaló magatartást” jelez a belügyi szervek aggodalmára az, hogy BRFK elhárítás június 14-i kiegészítő intézkedési terve 1956 legjelentősebb konfliktusgócaira – Corvin köz, Széna tér, Gyorskocsi utca, Magyar Rádió, Magyar Televízió, Kossuth tér, Parlament, Bem szobor, Köztársaság tér, Batthyány örökmécses – vezényelte a „gépkocsizó álló-figyelő-jelentő szolgálat” egy-egy egységét egész napos szolgálatra.¹⁶ (II/26.) Nem állapítható meg pontosan a mintegy harminc – részben fedett rendszámú – szolgálati gépkocsihoz rendelt létszám, illetve a BRFK

híradástechnikai összeköttetéséhez vezényeltek száma. De miután egy harmadik kiegészítő biztosítási terv újabb 11 szolgálati gépkocsihoz – váltással is számolva – 56 nyomozót rendel hozzá (II/19.), aligha tévedünk nagyot, ha az előbbi harminc rendőrautóhoz ennek a háromszorosát kalkuláljuk.

Összesítve az eddigieket, a másfélszáz főt meghaladó ügynöklégió mellett mintegy félezerre tehető a civil résztvevőnek álcázott belügyi hivatásosak jelenléte a téren. Együtt kétszer annyian voltak, mint a TIB és az MDF – megkülönböztető karszalaggal ellátott – „civil” rendészei. A TIB részéről Regéczy Nagy László, az MDF részéről Olajos Csaba voltak a rendezvény „polgári biztosai”. (II/21.)

De létezett egy további kontingens is, amiről nem szokott szó esni. Földesi Jenő rendőr altábornagy, államtitkár hagyta jóvá azt a június 5-ről fennmaradt „Terv”-et, amely szerint Budapesten 1400 tiszt- és tiszthelyettes képzős növendék, 368 fő közbiztonsági rendőr, a határőrezred három százada és a honvédség szintén három százada (200 fő) mellett 1500 főnyi munkásőr (!) volt készülségben, különböző „objektumokba összevonva”. (II/23–24.) Fővárosi szinten ez együttesen 3800 főnyi fegyveres-mundéros divíziót jelent,¹⁷ míg vidéken – Miskolc, Szombathely, Szeged, Csepel helységneveket jelölve – közel hétszáz főnyi volt az e napra előirányzott készülségi tartalék. A dokumentumokból előszámlálható rendezvénybiztosítási létszámkeret engedi meg azt a következtetést, hogy a korabeli állambiztonság a június 16-i rendezvény kegyeleti jellegének verbális kommunikálása közepette a háttérben – sok évtizedes beidegzettségekre visszavezethetően – mégiscsak „a párt ökleként” készülődött, összedolgozva a Munkásőrséggel is.

A fentiekben a Belügyminisztérium állambiztonsági (fő)csoportfőnökségének ügyködését vettem számba vázlatosan, néhány kiegészítő megjegyzés azonban még idekívánkozik. Evidencia mivolta ellenére is rögzítendő: a belügyi szolgálatban állók azért igyekeztek a temetés forgatókönyvet a kegyeleti vonulat, a történeti mementó irányába terelni, hogy a korabeli jelen aktualitásai minél kevésbé tematizálódjanak. A nyilvánvaló feszültségrétegek és ezek idősík-turbulenciáját érzékelve és érzékeltetve tette magáévá a temetés felelős szervezőjeként a TIB a rendezvény végtisztesség jellegének primátusát. Hegedűs B. András – rendőrségi leiratban fennmaradt – álláspontja szerint „*a különben sokféle indulat ne befolyásolja a gyászszertartás méltóságát. Azt szeretnénk, ha ez a temetés nem a társadalmi válság mélyülését szolgálná, hanem éppen ellenkezőleg, javítana a helyzeten.*”¹⁸

Az állambiztonsági szervek igencsak önhitt „testületi egóról” tettek tanúbizonyságot, midőn egyfajta békebíró-porondmester szerepben igyekeznek magukat feltüntetni. Az iratokat lapozgatva már-már azt gondolhatnók, hogy ők voltak a temetés előkészítésének letéteményesei, ami persze egyszerűen nonszensz. A TIB meghatározó szerepe azzal együtt is folyamatos volt, hogy a szolgálatok valamelyes háttérbe szorulásukat észrevételezték.¹⁹ Ennek annyi köze van a valósághoz, hogy mind a többi ellenzéki szervezet, mind pedig az előpártosodás különböző stádiumában lévő új ellenzéki pártok – érthetően – arra törekedtek, hogy „saját arcukkal” is megjelenhessenek a rendezvény kapcsán. Ez ekkoriban legalább olyan fontos volt önnön imázsépítésük szempontjából, mint a közös ellenfélnek/ellenségnek tekintett MSZMP-vel szembeni jelzéseként.²⁰ (Az ellenzék mezőnyében a viszony majd az ősz folyamán fordul át egyértelmű rivalizálásba.)

Az viszont igaz, hogy az állambiztonsági szervek sem korábban, sem később nem foglalkoztatták olyan koncentrált intenzitással besúgóhálózatuk mellett a kebelbéli hivatásosokat is, mint a temetés előkészítése során, illetve az ominózus napon. A szó legszorosabb értelmében szinte mindenhová beépültek, s fürkészeik szorgalmasan szállították az információkat: fontosakat és marginálisakat egyaránt. A szervező fórumoktól kezdve a diplomáciai karon és az emigráns szervezetek háza táján át a média minden szegmensét, majd magát a kegyeleti demonstráció helyszínét – és környékét is – szisztematikusan átfogták-bekerítették a titkosszolgák.²¹

3. A pillanat kényes egyensúlytalansága. A szimbolikus és a cselekvő politikai aktusok diffúz jellege

Kérdés, hogy mit érzekelték, mit tudtak a titkosszolgálati behálózottság mértékéről a kortársak. Mennyi az egyidejű „civil” ismeret, mekkora az utólag egymásra rakódott információk rétege, s milyen mértékben keverednek ezek mostani, emlékező tudatunkban. Annak idején az érzékelhetően szétesőben lévő régi világot jóformán már csak az állandósuló fecsegés „hírhálója” tartotta össze – úgy, ahogy. Munkahelyeken, az ország egyre nagyobb részét behálózó és tagságuk tekintetében egymást is átfedő különböző „körök”-ben, egyleti diskurzusokban, baráti társaságokban már szó sem volt „a falnak is füle van” óvatosságról vagy a „krampuszról” – ahogy Mérei Ferenc nevezte az ÁVH-t. Az MSZMP úgynevezett „hatalma” már inkább csak erodálódóban levő, szétmállást konstatáló összefüggésben került szóba, habitustól függően iróniába vagy éppen vitriolba ágyazottan.²² Az „ellenforradalom” év eleji „népfelkelés” átkeresztelése fogalmi képlékenysége ellenére is sokkal világosabban jelezte a honi szocialista „világvégét”, mint az inkább csak értelmiségi körökben ismert újabb keletű „társadalmi szerződés”. Nem a múlt foglalkoztatott bennünket, s még csak nem is az, hogy majdan, „az új világban” mi lesz. Sokkal inkább az került szóba, hogy „addig mi lesz”. Az viszont aligha merült fel bárkiben is, hogy negyedszázadnál is hosszabb lesz ez az „addig”²³

Nagy Imre – és sorstársai – temetése környékén valamifajta, a rendszeralakítás fogalmába kanalizálható változásokkal alighanem mindenki számot vetett. A monolit pártállam átélésének – alkalmasint túlélésének – sokfélesége függvényében igencsak heterogén lehetett mind a személyes emlékezet, mind pedig a fiatalabb generációk hézagos információkból összeálló múltképzet-inventárium. Az akkoriban uralkodóvá lett *pluralizmus* hívószavában olyan amorf jövővízió kavargott, mint a kaleidoszkóp színes tükörcserepeinek szemképráztatóan instabil látványa.

Ám ha a magyar közgondolkodás – a lengyelhez hasonlóan – olyannyira „történelemmel átítatott”, mint mondják, miért nem lett Októberből (második) Március, miért nem lépett ötvenhat emlékezte negyvennyolc nyomdokába? Talán azért, mert ’48 tényleges társadalmi-politikai formációváltással kecsegtetett, ’56 viszont inkább egy megtapasztaltan nagyon rossz terroruralom elviselhetőbb, „javított kiadásáért” gerjelt fel. A korabeli hidegháború, a bipoláris világpolitikai konstelláció még szerencsésebb csillagegyüttállások mellett sem kínált érdemlegesen mást. Mindezek után 1956 is egy krisztusi kor elteltével, az államszocializmus agóniája idején vált temetetlen halottá, „befejezetlen múlttá”, merthogy történetének érdemi feltárása alig hogy elkezdődött. Az addig politikailag erőszakolt „ellenforradalom”-mítoszhoz képest 1956 forradalom mivoltát is inkább a család – fellengzősebben a nemzet – „fekete báránya” legendárium övezte sok és sokféle magántörténelem-változatban.

Azóta ’56 maga – mind „dicsőséges forradalom” mivoltában, mind pedig elborzasztó közvetlen következményeivel együtt – részleteiben megismerhetővé lett. Fennkölt szabadságzárvány maradt a 20. századi magyar történelem egészében, ám nem lett „Mont Blanc csúcsán a jég, minek nem árt se nap, se szél...” Mert nekünk a Duna-menti lapályon kellene kitalálni a demokráciának nevezett tündérálm valami élhetőbb, köznapi változatát. No, ehhez sem Nagy Imre temetésének egyszerre megrendítő és kegyeletteljes aktusa, sem az Annus mirabilisnak elkeresztelt szabadulgatunk, de nem szabadulunk felemás – „Traum mit Trauma” – mámore nem adott elég indítótöltetet. Az emelkedett pillanat dinamikus egyensúlytalansága, a végjáték és nyitány határpontja emlékezetes állóképpé dermedt. Bár a hogyan tovább – és merre – ötletek alig voltak kevesebben, mint a rendszerzáró bulik száma és az ott divatba jövő anfetaminszármazékok mennyisége, ezzel együtt hiányzott valami. Az, amit a múlt századi világégés derekán a krakkói születésű, Bécsben iskolázott, ekkoriban már amerikai közgazdász, Paul Rosenstein-Rodan fogalmazott meg, midőn Kelet- és Délkelet-Európa országainak háború utáni take offján töprengett: „Egy országot elindítani az

önfenntartó növekedés útján kicsit olyan, mint egy repülőgépet felszállásra ösztökélni. Kritikus indulósebességre van szükség, mielőtt a gép felemelkedik.”²⁴ Nem, nem hagyom figyelmen kívül, hogy a szerző által „Big Push”-ként nevesített kritikus indítósebesség hozzánk is beáramlott részben sokcsatornás befektetési tőkeinjekcióként, részben pedig ún. „előcsatlakozási támogatásként”. Csakhogy az azon mód veszett fejsze nyelvévé lett a 20 milliárd dolláros öröklött adósság törlesztési kötelezettsége miatt, miközben ugyancsak a költségvetést terhelte a privatizációs átalakítás keretében utcára kerültek, nyugdíjba kényszerültek-menekültek „kegyelemkenyér” jellegű eltartása és az egymás után elfogadott kárpótlási kvóták finanszírozási terhe. Közhellyel élve: amit nyertünk a réven, odalett a vámon.

Így eredményezett a rekapitalizáló tőkebeáramlás és az államháztartást terhelő szociális eltartási kötelezettség strukturális divergenciája olyan – átmenetinek hitt – transzformációs deficitet, mely egyre inkább tartósuló demokráciadeficitbe fordult. A társadalom nagyobbik hányadának rendszerváltási pauperizálódása gerjesztette egyfelől a „Kádár-nosztalgia” közérzületet, s eredményezte másfelől azt, hogy az 1956-os forradalom emlékezete és hőseinek respektusa a történeti közgondolkodásban nemhogy nem patinásodott „nemzeti ereklye” hungarikummá, hanem a Mérei Ferenc által megfogalmazott „össznemzeti elfojtás” rejtegett-gomolygott tovább – immár szabad körülmények között – kollektív amnéziaként. Holott a közelmúlt történetével foglalkozók – ezen belül elsődlegesen az 56-os Intézet, a Nagy Imre Ház és a Nagy Imre Társaság hivatásosai és a holdudvarukba tartozók – mindent megtettek azért, hogy ez ne így legyen. De – úgy tűnik – mintha ez továbbra is csak kevesek elköteleződése, eltökéltsége maradt volna. A társadalmi sokaságot sokkal inkább foglalkoztatta a mindennapok aktuális szükségben élése vagy éppen nincstelensége. S ebből a perspektívából a múlt – vagy annak némely pillanata – lehet bármily dicsőséges, kívül kerül a köznapi horizonton.

Bródy János és Koncz Zsuzsa „*Miért hagytunk, hogy így legyen?*” kérdése ma alighanem éppoly tétova válaszkísérleteket tud csupán inspirálni, mint a dal születése idején vagy a végtisztesség illő megadásának évadján, 1989-ben. Csakhogy azóta egy újabb negyedszázad telt el, s időközben 1956 is, 1989 is más történelmi-társadalmi közegbe ágyazódott. Hacsak nem vonjuk kétségbe, hogy a történelmi közgondolkodás – legyen az bár olyan, amilyen – visszahat a történelem minden fontosabb mozzanatának „nagy elbeszélésére” is. Hiába volt a maga idején 1956 forradalma az, aminek – talán nem kevesen – tartjuk. Magyarország huszadik századi történelmében a legkiemelkedőbb, heroikus nemzeti teljesítmény. Az újabb évezredből visszatekintve mintha módosulna a látószög: egy bukása ellenére rendszerkorrekciót kikényszerítő „szalmaláng” rendszereződő kezd egyszerűsödni. Ám e szalmalángért életükkel fizető áldozatok akkor is részgáláltak az utókor tisztelgő emlékezetére, ha közben az adott rendszer végül „javított kiadásában” is enyészetté lett. Az már honi históriánk paradoxona, hogy mire 1956 Pharosz mivolta helyreállítatott, kiszikkadt körülötte az újabb nekilendülés Pannon beltengere, ami ugyancsak jól jönne Rosenstein-Rodan – fentebb idézett – önfenntartó fejlődéséhez.

Másik szálon közelítve: a magyar történelmi közgondolkodásban sokkal inkább privilegizált a „honszabadság” allegóriája. Ebben a mezőben már kopásállóbbnak tűnik a történelmi emlékezet: a tárgyi köztörténetet időnként az érzelmi-szimbolikus szféra mentheti meg, „viheti át a túlsó partra”. (Másfél évszázadon át ez történt márciussal.²⁵) Így kevesebb okunk van arra, hogy az ötvenhatos szabadság-motívumot művilleg preparáljuk ki az előtte is, utána is regnáló „kommunizmus-projekt” stigmájából. Szükségtelen, hisz éppen annak volt össztársadalmi léptékű ellenpontja. Az ebben részt vállaló sokaság elsődlegesen szabadság-érületét aktivizálva sorakozott fel azok mellé, akik a korparadigmán belül maradvák voltak másképp gondolkodók, mást akarók. Ez is a magyar történelem – különösen a huszadik századi magyar történelem – egyik jellemző sajátja. Az, hogy még a muszáj Herkulesse lett történelmi figurái is – különbözőképpen – Janus-arcúak. Nem nekünk kellene megtanulni együtt élni ezzel a paradoxonnal? Miközben a pluralizmust eleve magában foglaló demokráciát hirdetünk – vagy legalábbis

annak eljövételéről ábrándozunk. Ennek a civilizációs iskolának a kijárása mintha még odébb lenne. S nem tudom megmondani, hogy milyen távolságot, intervallumot rejt ez az „odébb”.

Nagy Imre és mártírtársainak kellő tisztességgel történő eltemetése nem csupán szimbolikus aktus volt. Önmagában egy szimbólum – legyen az mégoly sokatmondó is – aligha elégséges rendszerbuktatáshoz. A körötte felsorakozó demonstratív sokaság is kellett ahhoz, hogy az érdemleges előrelépést segítse a jogállamiság megteremtésének útján. A jelenlévők – kétszázezresnek elkönyvelt – sokasága részvételével voksolva hitte azt, hogy köze van a megindult átalakuláshoz. Az akkor (még) regnáló hatalom reprezentánsai számára ez mindenképpen tevőleges nyomásgyakorlást jelentett. S jelentett egyúttal – mert az egész nap említésre érdemes atrocitás nélkül zajlott le – respektálandó önfegyelmet is, ami ilyen léptékű megmozdulások esetében igencsak ritka. Már önmagában erre is érdemes emlékezni. Ez a nap elégtételt jelentett az 1956-os forradalom három évtizeden át tartó meggyalázásáért, s – átmenetileg – abban a hitben ringathatták magukat a kortársak, hogy a nemzeti szuverenitásnak a rendszerkalodából való kiszabadítása révén egyénileg is esély nyílik alattvalóból citoyenné válni. (Ami – e reményhez képest – utána következett, az már egy másik dolgozat tárgya.)

Az előadás szűkebb tárgyköréhez visszazárva: 1989. június 16-án a budapesti Hősök tere politikai ambíciók és széles körű társadalmi akaratszilvánítás – ritka, de nem egyedi – összetalálkozásának volt a helyszíne. A mártíroknak kijáró végtisztesség, illetve a rájuk való emlékezés jó alkalom lett az agonizáló államszocializmustól való nyilvános – és tömeges – elhatárolódás jelzésére. Ám a múlt reprezentánsai éppúgy feltűntek – politikai túlélést remélve –, mint a változtatás iránt eltökéltek – különböző korosztályhoz tartozó – pionírjai, mert az esemény a korban elképzelhető legszélesebb nyilvánosságot biztosította ismertté válásukhoz. A forradalom három évtizedes masszív tiltása után '56-ról nyilvánosan diskurálni – minden más vonatkozásához képest – elsődlegesen közpolitika volt: a rendszer alapjait aláásó politika. Ezért lett a kegyeleti mozzanat hangsúlyozása tolerálható önkorlátozás, ám betarthatatlan szándék, illetve kíváncsi. Profánul fogalmazva, önmagában egy temetésre ennyien nem sereglettek volna össze. Ugyanezt a visszajáról nézve: ha az állambiztonsági szervek valóban csak az általuk hangsúlyozott kegyeleti szertartásra készültek – s ez irányú erőfeszítéseiket már az ominózus nap előtt eredményesnek könyvelték el –, mi szükség volt olyan átfogó, konspiratív „összefegyvernemi” harckészültségre, amihez hasonlóra a rendszer több évtizedes fennállása során sem volt példa? Nos, mindezekhez képest lett unikális a rendezvény karaktere: kegyeleten túli, ám rendzavarástól mentes, miközben ott vibrált a millenniumi szoborfélkörív fokán „56 szelleme”. A közönség egy részének emlékezetében éppen úgy, mint a közöttük elvegyülő titkosszolgálati vezényelték tudatában: az egyik részben szabaduláserzettel, a másik részben önmagukért aggódó szorongással. 1989. június 16. *gondolati tartalma, mindannak, ami elhangzott, és ami az egész napot „körüllengte” – szimbólumon és metaforán túl –, a honszabadság és a nemzeti önrendelkezés volt.* Ennyiben a nemkívánatos (közel)múlt, a jelen átmenetisége, bizonytalansága és egy kontúrok nélküli, ám jobbnak remélt jövő adott egymásnak röpké randevút a budapesti Hősök terén.

Zárásként már csak egy „minek nevezzelek” kérdésen töprengek. Nagy Imre és mártírtársai – ideértve a „hatodik koporsó” korpuszait is – 1989 nevezetessé lett nyári napja előtt soha nem részesültek a mifelénk hagyományos végtisztességben. Miért nevezzük hát ezt az aktust szériában „újrateremtésnek”? Ott és akkor – a korábbi becstelen elföldelésekhez képest – nem inkább *temetés* történt? Azzal együtt, hogy a temetetlen holtak megtalálása-búcsúztatása egyben 1956 forradalomként való „exhumálásával” párosult, s ez utóbbit – akkoriban – sem temetendőnek, sem újrateremtendőnek nem gondolták.

Az előbbi oldalakon érzékeltetni próbált „közreműködése” nyomán így látta a temetést – és láttatta önmagát – a Belügyminisztérium. Eredetileg az irat végére illesztett 11-

13/966/1989. iktatószám a III/III. Csoportfőnökség keletkeztetésére utal, míg a Belügyminisztérium fejléc arra, hogy Horváth István miniszter tájékoztatójaként kapták meg az ún. szakosztó szerint a miniszterelnöki kabinet és az MSZMP KB Politikai Bizottságának akkori tagjai.

Dokumentum

1. Jelentés a Nagy Imre és társai temetésének biztosításáról, 1989. június

BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS
(Selejtezésig!)

Tárgy: Nagy Imre és társai temetésének
állambiztonsági biztosításáról

JELENTÉS²⁶

A Magyar Népköztársaság Kormányának engedélye és a hozzátartozókkal történt megegyezése alapján 1989. június 16-án került sor Nagy Imre és négy társa temetésére.

A végtisztesség megadásának előkészítése során mindvégig kettősség volt tapasztalható. A családtagok, hozzátartozók, valamint a TIB a kegyeleti jellegre, a gyászra helyezte a hangsúlyt. Ennek megfelelően eredeti elképzeléseik szerint a gyászszertartásra az új köztemetőben került volna sor, szűk körben, az érdeklődők létszámának korlátozásával. Azzal is tisztában voltak, hogy az eseményen mindenképpen felmerül a politikai attitűd, ezért a létszámkorlátozásról viszonylag rövid időn belül lemondtak, de ragaszkodtak a kegyeleti jelleg megőrzéséhez.

Velük szemben a független szervezetek, mozgalmak – elsősorban az SZDSZ és a FIDESZ – vezető képviselői a kezdetektől hangsúlyozták, hogy a temetést elsősorban politikai eseményként kezelik és törekvéseikben domináns volt a hatalomellenes demonstráció szervezésére való törekvés. Részben tudomásul vették a hozzátartozók kívánságait, de ezzel párhuzamosan nagyszabású politikai gyűlés előkészítését kezdték meg. Helyszínként a főváros számos kerülete felmerült, leghangsúlyosabban a Hősök tere.

A két ellentétes álláspont hosszas alkufolyamat és kölcsönös kompromisszumok során – amelyben közreműködtek politikai és állami szervek – közeledett egymáshoz, míg kialakult a rendezvények végső formája, lebonyolítási rendje. Ennek megfelelően a ravatalozást – széles nyilvánosság mellett – a Hősök terére tervezték, míg a szorosan vett gyászszertartás helyszínéül az új köztemető 301. parcelláját jelölték meg. Ide a hozzátartozókon kívül csak a viszonylag csekély számú „harcostársat” hívták meg. A forgatókönyv megtartásáért, a nyugalom megőrzéséért a rendező szervezetek vállalták a felelősséget.

Ezt a konszenzust elfogadta az emigrációban élő személyek és szervezetek döntő többsége, a hazai független csoportok jelentős része, valamint a nyugati diplomáciai testületek.

A közmegegyezésre, megbékélésre intő alaphangot néhány radikális szerveződés visszautasította. Erre utalt a FIDESZ által június 15-én a szovjet nagykövetség előtt rendezett tüntetés; az INCONNU csoport kopjafa állítására szóló meghívója; a

Republikánus Kör felhívása az 1848-as emlékhelyek esti felkeresésére; a FIDESZ Radikális Frakciójának – amelyhez egyes hangadó SZDSZ tagok is csatlakoztak – fáklyás felvonulási terve, stb.

Erősítette mindezeket az elképzeléseket az 1986 óta „politikai menekültként” Angliában tartózkodó Krassó György hazatérése és fellépése. A befolyása alá vont mintegy 10 csoportosulást – összlétszámuk 30-40 fő – megnyerte elképzelésének, mely szerint a hazai ellenzék „lepaktált a hatalommal”, ezért újat kell létrehozni, amely nem alkuszik meg. Azonnali hatalomátvételt sürgetett, amelynek útja a haladéktalanul kiírandó választás. Nézeteinek propagálására röpcédulát készített, amelyet 20 ezer példányban sokszorosított. Ebben június 16-án 13,30 órára külön ünnepségre hívta a „magyarokat ahol elmondják az igazságot.” A hozzá csatlakozó személyeket kioktatta, hogy a több nyugati TV tudósító előtt lejátszódó eseményen minként kell a „rendőri provokációt” – még ha az be sem következik – demonstrálni.

Az állambiztonsági szolgálat az előkészületek időszakára Intézkedési Tervet dolgozott ki, amelyben a fő hangsúlyt a kegyeleti jelleg erősítésére, a nemzeti gyászra és a közmegegyezés elősegítésére helyezte. A III. Főcsoportfőnökség szervei – szoros együttműködésben – olyan kombinációkat, akciókat, befolyásoló, elterelő, akadályozó intézkedéseket vezettek be, amelyek a fő cél, a nyugalom megőrzésének irányába ösztönöztek. Hatásuk mérhető volt. Mind külföldön, mind belföldön sikerült olyan hangulatot kialakítani, amely garanciákat adott a temetés zavarmentes, békés lebonyolítására.

A kegyeleti rendezvény a Hősök terén az előzetes program szerint kezdődött és zajlott le. Az ellenzéki szervezetek által várt mintegy félmillió résztvevővel szemben nagyságrendekkel kisebb tömeg gyűlt össze. Az esemény nyugodt lefolyása irányába hatott az a tény is, hogy koszorút helyezett el a ravatalnál a Magyar Népköztársaság miniszterelnöke, az Országgyűlés elnöke, számos szocialista és kapitalista ország diplomáciai testülete, valamint több nyugat-európai kommunista és szocialista párt küldöttsége.

Mindezekkel szemben az elhangzott beszédek²⁷ nem tükrözték az elvárható önmérsékletet, több felszólaló sértette a kegyeleti jelleget, a közmegegyezésre irányuló törekvéseket. Néhányan nyíltan felvázolták – esetenként követelték – a rendszerváltozás programját. Így például Rácz Sándor feltette a kérdést, hogy „megvan-e a lehetősége annak, hogy a magyar hősök véréből fölvirágozhat a magyar szabadság?” Válasza a *nem* volt, amelyet három pontban indokolt: első – legnehezebben kezelhető – akadályként a szovjet csapatok jelenlétét említette; második a kommunista párt léte, amely „görcsösen ragaszkodik a hatalomhoz”; a harmadik pedig a szétfolyó társadalom.

Orbán Viktor beszédét – a „magyar fiatalosság” nevében fellépve – azzal kezdte, hogy „az orosz megszállás és a kommunista diktatúra” fennállásának negyven éve alatt a magyar népnek csak 1956-ban volt bátorsága a nemzeti függetlenségért és a politikai szabadságért fellépni. Akkori vezetői – akik előtt most tiszteleg – „képesek voltak leszámolni szent kommunista tabuikkal, azaz az orosz birodalom feltétlen szolgálatával és a párt diktatúrájával.” Az MSZMP-t megvádolta azzal, hogy zsákutcába vezette az országot és a „magyar fiataloktól elvette a jövőt.” Támadta a hatalom képviselőit, akik „a forradalmat és annak miniszterelnökét nemrég még kórusban gyalázták” és „ma szinte tülekednek, hogy mintegy szerencsehozó talizmánként megérinthessék ezeket a koporsókat.” Kijelentette, hogy a „pártállam” magától nem változik meg, erre rá kell kényszeríteni és nem tartja a vezetés érdemének, hogy nem lép fel fegyveresen, a demokráciát követelőkkel szemben, mint azt tette Pol Pot, Li Peng, Jaruzelski, vagy éppen Rákosi.

Méray Tibor – Nagy Imre sírjánál – kifejtette, hogy közönséges gyilkosok voltak azok, akik „bitófára küldték” a temetetteket és most „bearanyozott nyugalomban élvezik elvesztett hatalmuk megőrzött kiváltságait.”

A rendezők mind a búcsúztatáson eleget tettek vállalt feladatuknak, biztosították a rendet. A helyszínekre – az előzetes felhívások ellenére – bevinni kívánt transzparenszeket, demonstratív táblákat és zászlókat visszatartották. A szélsőséges csoportok és személyek – mindenekelőtt Krassó György, az INCONNU csoport és a Republikánus Kör – külön ünnepség megtartására vonatkozó elképzelései nem valósultak meg. Ebben szerepet játszottak az összehangolt politikai, állami és állambiztonsági elterelő, befolyásoló intézkedések és e hatás gyakorlására reagáló nyugati diplomaták – elsősorban Mark Palmer USA nagykövet – fellépései.

A rendezvények során terjesztésre került az SZDSZ legújabb kiadványa, amely az MSZMP vezetőinek legitimitását kérdőjelezi meg, a „Magyar Forradalmi Szocialisták Szövetsége (Negyedik Internacionálé)” Emlékezés és Kibontakozás című röplapja, valamint a Szegeden megjelenő „Déli Napló”. Ez utóbbi „1956. november 4-én elmaradt a hajnal” főcímmel és ez alatt egy koporsót ábrázoló rajzzal jelent meg, amelyen egy ötágú csillag és „1917. november 7. – 1989. június 16.” felirat szerepelt.

A gyászszertartást megelőzően, illetve azzal párhuzamosan az ország 37 városában és helyiségében szerveztek a független tömörülések megemlékezéseket. Ezek rendbontás, disszonáns melléklöngék nélkül változó, de az általános értékelés szerint is a vártnál sokkal kisebb érdeklődés mellett zajlottak le, annak ellenére, hogy a szervezők komoly erőfeszítéseket tettek az esemény jellegéből adódó "sokkolási" hatás minél mélyebb és hatékonyabb kihasználása érdekében.

Az állambiztonsági szolgálat a június 16-i rendezvények operatív biztosítását – engedélyezett terv alapján – országosan végrehajtotta. Rendkívüli esemény nem történt, rendőri intézkedésre nem került sor.

A TIB június 16-án este lezajlott fogadásán úgy értékelték az eseményeket, hogy a gyászszertartás miközben megőrizte kegyeleti jellegét, egyben politikai demonstrációvá is vált. Általános véleményként fogalmazódott meg, hogy Vásárhelyi Miklós „igazi európaiként” lépett fel, Kopácsi Sándor és Király Béla beszéde realista volt, elítélték Orbán Viktor, Rácz Sándor és Mécs Imre megnyilatkozásait. Az esemény teátrális jellege a résztvevők között sem váltott ki osztatlan szimpátiát. Krassó György és a befolyása alatt lévő csoportosulások elégedetlenek az események lefolyásával, további lépéseiken egyelőre gondolkodnak.

A nyugati diplomaták – egybehangzóan – megállapították, hogy a hatalom toleranciája megfelelő volt, ugyanakkor az ellenzék nem ért el akkora sikert, mint amire számítottak. Megítélésük szerint a Hősök terén maximum 100 ezer ember lehetett jelen. Közülük néhányban ellenérzést váltott ki az a tény, hogy a „hősök” névsorában köztörvényes bűnözők is szerepeltek.

Nagy Imre és társai temetésének tapasztalatait összegezve megállapítható, hogy a különböző alternatív szervezetek politikai demonstrációs törekvései leszerelhetőek voltak. A hozzátartozók, a TIB, a politikai, állami szervek következetes magatartása és a bevezetett állambiztonsági intézkedések együttesen biztosították, hogy az események menete összességében mind kül-, mind belföldön a kegyeleti jelleget tükrözze, a gyászra, a nemzeti megbékélésre került a hangsúly. Ezt a hangulatot az elhangzott néhány provokatív beszéd sem zavarta meg.

A fő folyamat mellett kísérő jelenségként megfigyelhető volt a tömegkommunikációs eszközök egyes műsoraiban, újságcikkekben használt keményebb hangnem, a társadalmi konszenzusra való törekvés ellen ható megnyilatkozások, a kegyeleti jellegén túlmutató

elképzelések jelenléte. A június 16-i TV és rádióközvetítés egyes elemeiben nélkülözötte az objektivitást.

Azok az erők, amelyek a politikai demonstráció megvalósítását erőltették – az SZDSZ, a FIDESZ, a Republikánus Kör és más szélsőségekre hajlamos csoportok és személyek – június 16-át csak egy állomásnak, erőfelmérésnek tekintik a hatalommal szembeni harcukban. Véleményük szerint már maga a temetés megrendezése, létrejötte is bizonyítja az MSZMP tévesztését. A párt iránt érzett társadalmi bizalom megrendült, amit tovább erősítenek a belső viták, ellentmondások. Mindezeket a körülményeket saját céljaikra kívánják felhasználni, úgy vélik, hogy június 16-a eseményei kedvező körülményeket teremtettek számukra az elkövetkező „szabad választások” politikai előkészítésének megkezdéséhez.

Olyan politikai közhangulat jött létre, amely alapot adhat számukra a hatalom lejáratására, perspektivikusan a hatalom átvételére. Végső célkitűzésük sem változott, továbbra is fő törekvésük az MSZMP és annak tagjai kiszorítása az ország vezetéséből. Ennek békés lefolyását ugyan elfogadják, de azt is hangsúlyozzák, hogy az olyan jelentős események, mint március 15-e, május 1-je és június 16-a lökést adnak saját felemelkedésüknek. Mindezekben erősíti őket Mark Palmer USA nagykövet véleménye, mely szerint Nagy Imre temetése fordulópont a magyar politikai életben. A továbbiakban számítani kell arra, hogy ez a politikai vonulat erősödik és október 23-ra koncentráltan jelenik meg.

Az állambiztonsági szolgálat a korábbi társadalmi-politikai tömegdemonstrációk – elsősorban március 15-e – biztosításának tapasztalatait hasznosítva határozta meg feladatait. Intézkedéseinek bevezetésénél törekedett a reális helyzet figyelembe vételére, a folyamatok elemzésére támaszkodva végezte munkáját.

Ennek szellemében kezdi meg előkészületeit október 23-a biztosítására, amely már az eddigi ismereteket és a várható folyamatokat figyelembe véve lényegesen nagyobb erőpróbnak ígérkezik Nagy Imre és társai temetésénél.

Budapest, 1989. június „ „

[ÁBTL 1.12.2. 391/II-50. (Nagy Imre temetés) II/101-108. Aláírás nélküli, hiányosan datált gépirat.]

¹ Az írás a Nagy Imre Társaság 2014. június 13-i emlékülésén elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.

² Rainer (szerk.), 2005. Az 1956 utáni megtorlások áldozatainak, elítélteinek rehabilitálását és tisztességes eltemetését célzó különböző felszólamlások, megmozdulások mindegyikét regisztrálja az *1956 Kézikönyve I., Kronológia* c. kötete. Hegedűs (és mások), 1996: 341–384.

³ Rainer, 2001: 246.

⁴ Több előzetes szamizdatváltozat után, *Ötvenhatról Nyolcvanhatban*. Hegedűs (szerk.), 1992.

⁵ A politikatörténeti vonulatra koncentráció – s ebben a temetésre is kitérő – munkák közül említhető: Romsics, 2003; Ripp, 2006; Sipos 2009: 10–22. Az emlékeztörténeti feldolgozások közül lásd György, 2000; Rainer, 2000: 651–658.; uő: 2001: 240–258. Nagy Imre és társai temetéséről a legrészletesebb – hagyományos és multimédiás – feldolgozás hozzáférhető az 1956-os Intézet honlapján. Rainer–Topits (szerk.), 2009. <http://www.rev.hu/89/f?p=107:1:3119944637354178> (utolsó letöltés: 2014. június 3.)

⁶ A BRFK ÁB feloldása: Budapesti Rendőrfőkapitányság állambiztonsági szerve. Az alábbi részben a Történeti Levéltárban őrzött, ÁBTL 1.12.2. 391/II-50. (Nagy Imre temetés I–III.) jelzetű dossziékból valók az adatok, illetve az idézetek. Ezeket (dosszié-számmal és az azon belüli oldalszámmal) zárójelben jelölöm. A most hivatkozott oldal: (I/14.). A máshonnan való hivatkozásokat értelemszerűen külön jelzem. A fontosabbnak tartott idézeteket azért illeszttem a szövegbe *dőlt szedéssel*, hogy ily módon is elkülönüljenek a szerzői fogalmazástól.

⁷ Az Állambiztonsági Operatív Bizottság néhány ülésének emlékeztetőjét, a temetés „biztosítására” belügyminiszteri és államtitkári szinten jóváhagyott két intézkedési tervet, valamint a III/III. Csoportfőnökség

ún. Sajtótervét facsimilében adja közre Hankiss, 2012: 103–167. Ezekben az alkalomra mozgósított számos hálózati személy fedőneve – és a nekik szán feladatok körvonalazása – is olvasható.

⁸ Borhi, 2010: 19–37.

⁹ Ehhez kapcsolódóan egy, a III/III-as csoportfőnök, Horváth József által készített – Horváth István belügyminiszter és Pallagi Ferenc ÁB miniszterhelyettes által jóváhagyott – részletes intézkedési tervben hatvan ügynöknek és tucatnyi SZT-tisztnek szignálnak ki konkrét, célszeméllyel-intézménnyel-szervezettel egybekötött feladatot (I/75–94.). A budapesti rendőrfőkapitány frissen kinevezett állambiztonsági helyettese, dr. Stefán Géza által jóváhagyott másik – fővárosi hatókörű – június elsejei intézkedési terv ugyancsak több mint félszáz – hálózati néven sorolt – ügynök szolgálati aktivizálását írta elő. (II. 1–13.)

¹⁰ Ezt két helyen különböző részletességgel idézi fel Gyarmati, 2010: 35–61.; és uő, 2012. http://www.betekinto.hu/2012_1_gyarmati (utolsó letöltés: 2014. június 3.)

¹¹ Nem vélelmezem, hogy akár Király Béla, az 1956-os Nemzetőrség parancsnoka, akár Kopácsi Sándor, Budapest korabeli rendőrfőkapitánya 1956 reprízére készült volna, azaz a titkosszolgálat oktan és valótlan befolyásoló képességet vindikált magának.

¹² Negyed század elteltével talán megengedhető annyi ironia, hogy az állambiztonság mintha a SZER-nél kevésbé bízott volna a hazai elektronikus médiában. Máskülönbben mi szükség volt Horváth József vezérőrnagy azon utasítására, hogy „*a Rádió, a TV és az MTI tartói* [értsd: hivatásos operatív tisztek] *a temetés napján tartózkodjanak az objektumokban és két óránként tegyenek jelentést a központnak*”. (I/42.) Ez nem jelentett mást, mint az adott intézmény „hivatalos kapcsolat” vezetőinek, illetve ottani informátoraiknak közvetlen felügyeletét, „rövid pórázon tartását”.

¹³ Ez végül annyiban változott, hogy az Olasz Kommunista Párt négytagú küldöttsége a főtitkár vezetésével, az Olasz Szocialista Párt főtitkára és a Francia Szocialista Párt egy-egy képviselője jelen volt a temetésen. A NATO-államok budapesti nagykövetei – alkalmanként katonai attaséjukkal együtt – részt vettek a Hősök terén tartott rendezvényen. Ehhez képest a szocialista államok közül Románia és Albánia előre jelezte távolmaradását, míg a többi szocialista állam budapesti képvisellete csak beosztott diplomátákat delegált. (I/52.)

¹⁴ Az alább olvasható összefoglaló jelentés 37 helyi megemlékezésről tudósít, létszámadat nélkül, ám egy aznap esti „gyorsjelentés” 9 városi rendezvényen kerekítve 6500 résztvevőt említ. (II/85–87.) Ha ezt projektáljuk a 37 vidéki rendezvényre, akkor – ugyancsak kerekítve – 25 000 főre tehető a fővárosi útra már nem vállalkozók száma. Ez a „vidéki aktivitás” – felutazásuk esetén – elvileg 10-15 százalékkal gyarapította volna a Hősök terén megjelentek számát. De ez csak egy mechanikus kalkuláció, mivel tudható, hogy az ország különböző vidékeiről összességében több tízezer érkeztek Budapestre a kegyeleti demonstrációra.

¹⁵ Nem csupán a világháború után hatalomra jutott kommunista párt (MDP), hanem az 1956 után rendszert restauráló MSZMP apparátusában, kevésbé iskolázott vezetői garnitúrájában is kitapintható volt egy – hol enyhébb, hol meg adminisztratív intézkedésekkel is nyomatékosított – értelmiségellenesség. Az állambiztonság belső elhárításánál ez a habitus konstans jellemző maradt azt követően is, hogy az ún. kádári konszolidáció nyomán az itt szolgálókkal szemben is mindinkább elvárás volt a – főként esti, illetve levelező tagozatokon megszerzett – felsőfokú oklevél.

¹⁶ A listában az MTV székháza az 56-os Rádió modern média pandanja, a Batthyány-örökmécses pedig – mint már utaltunk rá – Nagy Imre mártírúrnának hozzáillesztése miatt lett az 1980-as évek második felében „forró hely”. Ugyanitt a Szovjetunió, Románia és Kína budapesti követségét nevesítik megkülönböztetetten biztosítandó objektumként. A kínai követséget azért „emelték be” a módosított biztosítási tervbe, mert a pekingi Tienanmen téri diáktüntetés több ezer áldozatot követelő vérengzésének hírei Budapesten is ismertté váltak. Más – diplomáciai és hírszerzési – úton beérkezett információk alapján az sem zárható ki, hogy a pekingi diákmegmozdulások hazai adaptálásának aggodalma is közrejátszott a felsorolt '56-os konfliktushelyek kiegészítő biztosításában.

¹⁷ A Hősök terére néző házak, lakások, intézmények – és azok padlásai, tetőterei – illetéktelen személyek előli védettségét ellenőrző „bejárások” dokumentumai fellelhetők a BM biztosítási iratai között, ám a „mesterlővészek” vezénylésére és diszlokációjára vonatkozó parancsok nem. Lásd Kozák, 2014.

¹⁸ A TIB felhatalmazott delegátusai – az ÁBTL-ben őrzött iratok szerint – két alkalommal folytattak egyeztetést az Igazságügyminisztérium, a Budapesti Rendőr-főkapitányság, valamint a Fővárosi Temetkezési Vállalat ez alkalomból alakított ad hoc bizottságával. Először 1989. május 11-én, Erdélyi Tibor, Hegedűs B. András és Regéczi Nagy László részvételével. Második alkalommal május 25-én, ekkor – a fent említetteken kívül – dr. Dornbach Alajos és Hegedűs László is a TIB-delegáció tagja volt, míg ekkorra a másik oldalról a Fővárosi Tanács is küldött tárgyaló-összekötőt. Megjegyzendő, hogy az első egyeztetésen a TIB részéről még csupán a temetői gyászszertartás merült föl. A Hősök terén, a Múcsarnok előtt tartandó búcsúztatást a második alkalommal „a hozzátartozók igényének figyelembevételként” említik. Ezen emlékeztetők helye: (I. 55–57., 62–64.).

¹⁹ Fél évvel a történetek után Horváth József vezérőrnagy a III/III. Csoportfőnökség éves jelentésében (1989. december 20.) módosította a temetés előkészítése során képviselt, TIB-re vonatkozó álláspontját: „*Nagy Imre és*

sorstársainak temetését az ellenzéki erők hatalomellenes tömegdemonstrációvá kívánták változtatni, és csak a TIB konstruktív magatartása és számos operatív intézkedés tette lehetővé a kegyeleti jelleg megőrzését.” Müller-Takács (szerk.), 2010: 86. Ezt érdemes összevetni az alább mellékletként közölt „Jelentés” c. dokumentum vonatkozó passzusáival.

²⁰ A korábban már idézett, Horváth József csoportfőnök által jegyzett részletes intézkedési terv egyik passzusában olvasható: „Az Ellenzéki Kerekasztal részéről az is megfogalmazódott, hogy a demonstrációt a hozzátartozók ellenében és a hatalom negatív válasza esetén is – akár ravatalozás nélkül – megszervezik, mivel úgy vélik, hogy létszámuk »bemutatása« az MSZMP-vel folytatott tárgyalásokon pozícióikat erősítheti.” (I/76.) Az Ellenzéki Kerekasztal május végi összefoglalójáról készített Napi Operatív Információs Jelentés (NOIJ) szerint a Fidesz részéről Fodor Gábor és Kövér László, az SZDSZ részéről Tölgyessy Péter és Szabó Miklós „azt az álláspontot képviselték, hogy a hatalmat június 16-ával lehet megszarolni”, azaz az előkészület alatt álló Nemzeti Kerekasztal tárgyköréit és ügyrendjét számukra kedvező irányban alakítani. Lásd Révész, 2000: 453. A temetést megelőzően, június 13-án volt az ún. Nemzeti Kerekasztal első, nyitó ülése, ám a részletekbe menő tárgyalások csak a következő héten – azaz már a június 16-i tömegdemonstráció után – indultak.

²¹ Személyes kitérő. Egy történész kollégával együtt töltöttem el 1989. június 16-át a Hősök terén. Látótávolságban időnként fel-feltűntek ismerősök, barátok. A kezdeti megrendülés azonban egyre inkább valami – terülj asztalkám nélküli – állófogadássá, ismerősök-ismeretlenek heterogén juniálisává alakult át. (Ez persze nem érvényes a személyesen megjelenni tudó egykori meghurcoltakra, illetve az áldozatok hozzátartozóira.) Renitenskedés, „rendkívüli esemény” semmi. A megszólalók beszédeit – a szélfúttá megafonhangok ellenére – figyelemmel hallgattuk, ám permanens gyászhangulat helyett inkább valami meditatív derű jellemezte azt a környezetet, ami körülött. Említett kollégám mindvégig mellettem maradt. Csak tizenkét évvel később tudtam meg, hogy ő is az állambiztonságnak bedolgozók egyike volt. De mert nem tűnt el sem két-, sem háromóránként, utólag arra következtetek, hogy ő – ott és akkor – nem volt „szolgálatban”. A kontempláló hangulat „mozgalmas eseménytelenségéről” aligha volt mit jelenteni. Ezt erősítik meg a hálózatba tartozók és a hivatásos titkosszolgák aznapi „helyszíni tudósításai” is (II/69–82). A temetőbe már nem mentem ki. Méray Tibor ott elhangzott beszédét – hazaérve – a tévében hallgattam végig.

²² A temetés napjának estéjén összeállított BRFK gyorsjelentés megemlíti, hogy „Budapest II. [kerület] Cserje utcában védett vezető lakóhelyéhez ellenőrzési céllal 17,30-tól járőröket küldtünk ki, mivel adataink szerint ismeretlen személyek demonstratív lépésre készültek”. (II/59.) Ebben nem az a „hír”, hogy a riasztás vaklármának bizonyult, hanem az, hogy a meg nem nevezett „védett személy”, Kádár János bármifajta külön biztosítása sehol nem említődik az előkészületek során lefektetett részletes biztosítási-készültségi anyagokban. Kádár ekkor – paranoiájával viaskodva – otthon tartózkodott, de utólag nehéz eldönteni, hogy a szolgálati készültség gyártói miért feledkeztek meg róla. Inaktivitása okán kivették a védett személyek protokolljából? Kombinálásokat mellőzhető egyszerű szolgálati „rövidzárlat” állt be? Avagy józan ésszel fel sem merült, hogy a már tudottan rozoga állapotban lévő korszaknévadónak bárki – akárcsak háza előtt demonstrálva – ártani próbálna? Józan ésszel bizonyára nem, no de – rendkívüliként kezelt helyzetben – titkosszolgálati reflexszel?... Kádár Jánost csak halála előtt három nappal, július 3-án szállították otthonából kórházba. Huszár, 2003: 320.

²³ Huszonöt év elteltével azon is töprenghetünk, hogy mi lennénk kijelölve Ralf Dahrendorf prognózisának igazolására? A lorddá lett tudós – szakmailag aligha egzakta, ám közkeletűvé lett bon mot-ja – szerint egy politikai rendszerváltás időszükséglete hat hónap, egy gazdasági átalakításé hat év, ám a társadalmi rendszertranszformációhoz hat évtized kell. Még unokáink is nyögni fogják? A történelem múlt századi „tapasztalati algoritmusá” szerint mifelénk egy fél évszázad akár feltucatnyi politikai rendszerváltásra is elég – mellőzve persze a társadalmi sokaság új körülmények közötti konszolidálódását.

²⁴ Rosenstein-Rodan, 1943: 202–211.

²⁵ Gyarmati, 1998.

²⁶ ÁBTL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség iktatókönyve.

²⁷ A Hősök terén, illetve a Rákoskeresztúri Új Köztemetőben elhangzott gyászbeszédek, búcsúztatók összegyűjtve olvashatók, Sipos, 2009: 118–128. és 157–169.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.6. BM III/III. Csoportfőnökség iratai

III/III. Csoportfőnökség iktatókönyve

Sajtó

Kozák, 2014

Kozák Gyula: A Nap is felkel Orbán szavára? *Élet és Irodalom*, 2014. június 20.

Rosenstein-Rodan, 1943

Paul Rosenstein-Rodan: Problems of Industrialization of Eastern and Southern Europe. *Economic Journal*, 1943. June–September. 202–211.

Hivatkozott irodalom

Borhi, 2010

Borhi László: A nagyhatalmak és Kelet-Európa felszabadulása 1989-ben. In *Páneurópai Piknik és határátörés húsz év távlatából*. Szerkesztette: Gyarmati György. Sopron–Budapest, Sopron Megyei Város Önkormányzata – L'Harmattan Kiadó.

Gyarmati, 1998

Gyarmati György: *Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest, Paginarum.

Gyarmati, 2010

Gyarmati György: „Nem kár értük”. Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon, 1989-ben. In *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan Kiadó.

Gyarmati, 2012

Gyarmati György: A magyar humán hírszerzés átnyergelése a (mostoha)testvéri technikára. Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011. (Szerkesztette: Csóka Ferenc. Budapest, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat. 2012.) *Betekintő*, 1. http://www.betekinto.hu/2012_1_gyarmati

György, 2000

György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés, 1956–1989-ben*. Budapest, Magvető.

Hankiss, 2012

Hankiss Ágnes: *Állambiztonsági játszmák, 1988–1989*. Budapest, Hamvas Intézet.

Hegedűs, 1992

Ötvenhatról Nyolcvanhatban. Szerkesztette: Hegedűs B. András. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet.

Hegedűs (és mások), 1996

1956 Kézikönyve I., *Kronológia* c. kötet. Írta és összeállította: Hegedűs B. András, Beck Tibor és Germuska Pál. Budapest, 1956-os Intézet. 341–384.

Huszár, 2003

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. II. köt. Budapest, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó.

Müller–Takács (szerk.), 2010

Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói. Szerkesztette: Müller Rolf és Takács Tibor. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Rainer, 2000

Rainer M. János: A rendszerváltozás és az '56-os hagyomány. In *A rendszerváltás forгатókönyve*. 7. kötet. Szerkesztette: Bozóki András. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Rainer, 2001

Rainer M. János: Nagy Imre újratemetése – a magyar demokratikus átalakulás szimbolikus aktusa. In *A magyar forradalom eszméi. Eltíprásuk és győzelmük, 1956–1989*. Szerkesztette: Király Béla és Lee W. Congdon. Budapest, Atlanti KKTA.

Rainer, 2005

A monori tanácskozás. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet.

Rainer–Topits (szerk.), 2009

Egy nap anatómiája. Szerkesztő: Rainer M. János és Topits Judit.
<http://www.rev.hu/89/f?p=107:1:4498311823892742>

Révész, 2000

Révész Béla: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In *A rendszerváltás forгатókönyve*. 7. kötet. Szerkesztette: Bozóki András. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Ripp, 2006

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Romsics, 2003

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-könyvek.

Sipos, 2009

Sipos Levente: Az előzmények és a gyászünnepség lefolyása. In *A temetés, 1989. június 16*. Szerkesztette: Jánosi Katalin, Sipos Levente. Budapest, Nagy Imre Alapítvány.